فصلنامه علمی مرمت و معماری ایران
سال سیزدهم، شماره سی و پنجم، پاییز ۱۴۰۲

نوع مقاله: پژوهشی
دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۰۵
پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۰۴
صفحات: ۱۸-۱
10.52547/mmi.627.14011104

بررسی فضای زندگی زنان در خانه‌های سنتی ایران (مطالعه موردی: خانه ملک‌التجار)

مرضیه زینعلی* حمیدرضا فرشچی** محمدرضا عطایی همدانی***

چکیده

نگاه حداقلی و سوداگرایانه به مسکن موجب شده طرح خانه‌های امروزی به نیازهای روانی ساکنان به‌خصوص بانوان- که در فرهنگ ایرانی اساس و محور معنوی خانه هستند- به درستی پاسخگو نباشد. ازاین‌رو، ضرورت دارد این موضوع از جوانب مختلف بررسی شود. از آنجا که در فرهنگ ایرانی، پیش و پس از اسلام، زنان همواره جایگاه ویژه و قابل احترامی داشته‌اند، در آثار تمدنی به‌ویژه معماری، می‌توان چنین نگرشی را بررسی کرد. آنچه در این زمینه می‌توان پرسید این‌که وجوه ممیزه روان‌شناختی زنان در نگرش ایرانی- اسلامی چیست و چگونه این وجوه در معماری خانه ایرانی اثرگذار بوده است؟ در این پژوهش، برای شناسایی مؤلفه‌های روان‌شناختی زنان در معماری از روش اسنادی و کتابخانه‌ای و برای تطبیق مؤلفه‌های جنسیتی با مصداق معماری، از روش مشاهده میدانی استفاده شده است. نمونه مورد مطالعه خانه "ملک‌التجار" در اصفهان است. این بنا از نمونه خانه‌های قاجاریِ باکیفیت و دارای تنوع فضایی است و که به‌درستی بازتاب‌دهنده زندگی خانواده ایرانی در آن دوره است. در بررسی این خانه یافته‌ها نشان می‌دهند در طراحی خانه ایرانی فضاها و طرح معماری آن با توجه به ویژگی‌های جنسیتی سازماندهی و شکل داده شده تا زنان نیز در فضای زندگی از آسایش و راحتی، حفظ ارزش، حفظ حقوق، عزت نفس، تنوع، حفظ روحیه و احساسات خویش، برخوردار باشند.

مؤلفه‌های یادشده با کارکرد، فرم، ارتباط با بستر طبیعی، انتخاب مصالح و تزئینات منطبق است؛ و در نهایت می‌توان دریافت بسیاری از فضای خانه‌های ایرانی قابل انطباق بر ویژگی‌های زنانه است.

کلیدواژگان: خانه سنتی ایرانی، فضای زندگی، جنسیت، زنان، روان‌شناسی.

* کارشناسی‌ارشد معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، ایران.
** استادیار، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، ایران (نویسنده مسئول). farshchi46@kashanu.ac.ir
*** استادیار، گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کاشان، ایران

مقدمه

بنابر اعتقاد اندیشمندان در معماری سنتی عامل جنسیت از مهم‌ترین مقولات اجتماعی- فرهنگی است که در طراحی سکونت‌گاه‌های بومی از دیرباز مؤثر بوده است. جنسیت در تفاوت ادراکیِ بین افراد مؤثر است و طراحی فضا اگر برمبنای جنسیت نباشد می‌تواند نارضایتی و ناهماهنگی افراد را در فضا درپی داشته باشد. به نظر می‌رسد یکی از جدی‌ترین بحران‌هایی که معماری امروز ایران به‌ویژه در بخش مسکن با آن مواجه است حاکم شدن نگرش سوداگرایانه در آن است. بدین ترتیب، کاربر نهایی و مصرف‌کنندهٔ اصلی بنا که همانا خانواده‌های ایرانی هستند نمی‌توانند رابطه معناداری با محیط برقرار کنند و فضا هم نمی‌تواند به معنای حقیقی مسکن (مکان سکون) برای آنان باشد. به‌طور عام سودمحوری در معماری امروز توجه چندانی به ویژگی‌های انسانی - چه زن، چه مرد و چه کودک- ندارد. با توجه به فرهنگ ایرانی- اسلامی که زنان را – علاوه‌بر حضور اجتماعی در بیرون خانه- محور و اساسِ مدیریتِ خانه تعریف می‌کند؛ ضعف طراحی مسکن برای پاسخگوییِ به نیازهای انسانی، برای زنان بحرانی‌تر خواهد بود. آنان در بسیاری از فضاها به دلیل محدودیت‌های استفاده فضایی، رضایت‌مندی چندانی از فضا ندارند و این، دلیل احساس بی‌ارزشی، استرس و افسردگی نزد زنان و دختران (کاظمی و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۷۱) و در ادامه باعث ناهنجاری‌ها در خانواده و جامعه می‌گردد. مسأله پژوهش حاضر بررسی چگونگی ارتباط مؤلفه‌های روان‌شناختی زنان با متغیرهای طراحی معماری است و هدف اصلی، بررسی نحوهٔ تجلی ویژگی‌های زنانه در آثار معماریِ ایرانی است. در مطالعاتی با هدف تأثیر قابل توجه محیط‌های داخلی بر ادراک انسان، نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد هر فضا و طرحی از ظرفیت مراقبه‌ای برای روحیات انسان برخوردار است که بر رفتار فیزیکی، روحی و روانی استفاده‌کنندگان تأثیر می‌گذارد و علاوه‌بر این بر عواطف، احساسات و الگوبرداری افراد نیز به‌طور مثبت یا منفی اثرگذار است (Chowdhury et al., 2020: 13)[1]. نظر به اهمیت موضوع، در این پژوهش به ارتباط بین جنسیت و فضا با هدف شناخت و بررسی احکام زنانه در طراحی، پرداخته می‌شود و برای شناخت و درک بیشتر آن به جست‌وجوی این موارد در یک نمونه خانهٔ سنتی- ایرانی که مأمن زن ایرانی بوده است، می‌پردازد. جنسیت در طراحی و چیدمان فضاهای مختلف خانه عاملی سازمان‌دهنده تلقی می‌شوند و مطالعه، آگاهی و شناخت از این مقوله می‌تواند در ساختار طراحی فضا بسیار کارآمد باشد و باعث رضایت خاطر افراد در استفاده از فضاها شود.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با هدف پژوهش و در زمینه روان‌شناسی معماری طی سال‌های اخیر مطالعات بسیاری انجام شده اما در این مطالعات کمتر به سمت جنسیت و زنان پیش رفته‌اند. آثار نظری پیرامون جنسیت از دهه ۱۹۶۰ در جامعه‌شناسی مطرح (آبوت و والاس، ۱۳۹۵)[2و3] (شماره صفحه و پی نوشت) و از سال ۱۹۸۰ به‌طور جدی وارد مباحث علمی ازجمله معماری گردید (کاظمی و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۷۱). در سال ۱۹۹۲ درخلال موج سوم جنبش برابری‌طلبی زنان، "کولومنیا"[4] کتاب "جنسیت و فضا" را ارائه کرد و حضور زنان در فضا به‌صورت هدفمند دنبال شد. "طوفان" (۱۳۹۰) در پژوهش "مروری بر مطالعات زنان و جنسیت" با هدف توجه عمیق به مفهوم محرمیت و جایگاه زنان در ارتباط با آفرینش فضای ورودی در معماری ایران، مطالعاتی انجام داده که نتیجه‌گیری این پژوهش رابطه تنگاتنگ سلسله‌مراتب محرمیت و ارزش و جایگاه زن را در شکل‌گیری خانه ایرانی بازگو می‌کند (۱۳۹۰: ۱۱۹). همچنین درجه اهمیت، ابعاد و مؤلفه‌های جنسیت در شکل‌دهی به خانه ایرانی، عواملی نشأت‌گرفته از جنسیت نظیر: قلمروهای جنسیتی، سلسله‌مراتب فضایی، حریم و محرمیت بوده است (ورمقانی و سلطان‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۲۳). این ارتباط در عرصه‌های خصوصی و عمومی دوره قاجار نیز با هدف بررسی عرصه‌های جنسیتی و علل اجتماعی- فرهنگی شکل‌گیری آن اذعان دارد که عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، رابطه جنسیت و فضا را متغیر می‌سازد (ورمقانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۹). با شناخت این ارتباط در فرایند ایجاد فضا با مدنظر قرار دادن جنسیت به نیازهای گروه‌های مختلف جنسیتی توجه می‌شود و از این طریق فضا تعادل پیدا می‌کند (فرزانه، ۱۳۹۰: ۵۲). "کاظمی" به بررسی نیازهای روانی و رفتاری متفاوت زنان پرداخته تا از این طریق به روش‌های جنسیتی شدن فضا دست یابد. هدف وی افزایش مطلوبیت فضا با توجه به زنان است (۱۳۸۸: ۵۷۱). "عطایی همدانی" نحوه پاسداشت کرامت زنان را در طراحی خانه ایرانی در یک مطالعه موردی بررسی نموده است. هدف وی نشان دادن جایگاه ویژه زن در خانه ایرانی است. یافته‌های پژوهش یادشده بیانگر ارتباط قوی بین شاخص‌های معمارانه و نتایج حاصل از تکریم زنان در خانه ایرانی است (۱۳۹۹: ۲۶۲). یکی از رویکردهایی که می تواند از سویی به ویژگی های روانشناختی زنان پرداخته و از سوی دیگر به نگرش اسلامی در این باره توجه کند، علم روان‌شناسی اسلامی است. در این رویکرد یافته‌های تجربیِ روان‌شناسی، با مبانیِ انسان‌شناسیِ اسلامی منطبق است

و شرح و بسط می یابد. تفاوت این نگرش با روان‌شناسی بالینی، طرح مباحث ارزشی و تجویز به جای توصیف است. مطابق با این رویکرد می‌توان جنبه خاصی از روان زنان را که براساس فطرت و غایت آنان تعریف می شود تبیین کرد؛ و خانه ظرفی برای صیرورت ایشان در جهت کامل شدن تعریف می‌گردد. این دیدگاه در فرهنگِ ایرانِ پیشامدرن، سینه به سینه بصورت ناخوداگاه و بر اساس تبعیت از "سنت" جاری و ساری بوده است و امروزه با روش های علمی می تواند مورد بازخوانی قرار گیرد. پژوهش حاضر نیز تلاشی این چنین است؛ در این مسیر با بررسی یافته های روان‌شناسی اسلامی، مولفه های روانی زنان دسته بندی شده و بصورت تفسیری در برابر ویژگی های معماری یکی از خانه‌های سنتی ایرانی (خانه ملک‌التجار) قرار گرفته است. در انتخاب نمونه با روش هدفمند سعی شده به تاریخچه و رویدادهای بنا توجه شود و بنایی انتخاب گردد که مالک و کاربران آن به جایگاه و اهمیت زنان در خانه واقف بوده و بطور نسبی سعی در رفع نیازهای آنان در خانه نموده باشند.

روش تحقیق

نگرش کلی حاکم بر پژوهش حاضر از نوع برساختی- تفسیری است. روش‌شناسی پژوهش کیفی بوده و در گام تدوین چارچوب نظری از راهبرد استدلال منطقی و در گام تطبیق متغیرهای مستخرج از مبانی با مصداق، از نوع موردپژوهی است. روش تحلیل داده‌ها قیاسی و ابزار گردآوری داده‌ها در گام اول، اسنادی و کتابخانه‌ای و در گام دوم، مشاهدهٔ میدانی است. قلمروِ موضوعی پژوهش شامل روان‌شناسی به‌ویژه روان‌شناسی اسلامی، هنر و معماری است. قلمروِ زمانی پژوهش به‌صورت نگاه اکنونی به تاریخ است؛ بدین معنی که فرض می‌شود آنچه از گذشته باقی‌مانده از آنجا که مبتنی‌بر فطرت انسان‌هاست، قابل تعریف و انطباق با علوم روان‌شناسی جدید است. قلمروِ مکانی پژوهش، خانه ملک‌التجار از آثار تاریخی شهر اصفهان است. روایی پژوهش در گام استدلالی با بهره‌گیری از منابع مختلف و معتبر علوم انسانی و روان‌شناسی زنان و در گام مورد پژوهی با مشاهدهٔ عمیق و هدفمند در بستر مصداق قابل اثبات است. از آنجا که ساختار پژوهش قابلیت تحقق در بسترهای مشابه را دارد هرچند در تدوین یافته‌ها با توجه به مصداق به‌صورت تفسیری و نسبی است می‌توان پایایی ساختاری پژوهش را ادعا نمود. هدف از انتخاب نمونهٔ خاص (خانه ملک‌التجار) ویژگی‌های کالبدی و کارکردی خانه مطابق با متغیرهای مستقل پژوهش، سالم بودن و حفظ شرایط اولیه بنا و تاریخچه بنا -که جایگاه زنان را نزد خانواده نشان می دهد- می‌باشد؛ چراکه نمی‌توان ادعا نمود در تمام ابنیه سنتی (شهری و غیرشهری، مسکونی و غیرمسکونی) زنان چنین اهمیتی داشته‌اند. روش انتخاب نمونه به‌صورت هدفمند و در مسیر پژوهش است. پس از بررسی خانه‌های قاجاری چند خانه حائز شرایط اولیه شدند و از این بین یکی از آن‌ها برای ادامه پژوهش انتخاب شد.

مبانی نظری

در نگاه زیست‌شناسی، جنس نر و ماده به تفاوت بیولوژیکی بین بدن‌ها و در نگاه جامعه‌شناختی جنسیت مردانه و زنانه به ساختار اجتماعی مجموعه‌ای از تفاوت‌های بین مردها و زن‌ها اشاره دارد (Rendell et al., 2000).[۵] جنسیت را می‌توان تصویر کلان اجتماعی از هنجار زنانگی و مردانگی تعریف کرد. در حالی که در مقوله جنس، خاستگاه‌های زیستی و تفاوت‌های زیست‌شناختی زنان و مردان بررسی می‌شود. تفاوت‌های جنسی منتج از تفاوت‌های طبیعی و ساختمان اولیه جنسی است؛ در حالی که، تفاوت‌های جنسیتی، گرچه بر پایه تفاوت‌های جنسی استوارند، از طرق اجتماعی، فرهنگی، و تاریخی ایجاد می‌شوند و در خلال زمان و مکان دستخوش تغییر هستند (ریتزر، ۱۳۹۱)[۶]. بنا بر تعریف سازمان جهانی بهداشت (WHO)[۷] سلامت، نه‌تنها نبود بیماری یا معلولیت بلکه حالت بهینه خوب بودن جسمی، روانی و اجتماعی تعریف شده است. طبق تعریف این سازمان، سلامت روان «به حالتی گفته می‌شود که افراد توانایی‌های خود را تشخیص بدهند و بتوانند استرس‌های معمول زنـدگی را مدیریت کنند، تا به‌صورت مؤثر کار کنند و در جامعه مفید تلقی شوند.» (فروزان و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷) بهداشت روان حالتی است که هر فرد ضمن سلامتی جسمی بتواند به آسایش روانی، ارزش و حقوق انسانی، شکوفایی و عزت نفس و حفظ روحیات و احساسات خود برسد (نوربالا، ۱۳۹۰: ۱۵۱). علاوه‌بر این می‌توان گفت؛ در مطالعات روان‌شناسی زنان، شخصیت ایشان، اهمیت ویژه‌ای دارد و بجز ریشه‌های موروثی، متأثر از عوامل بسیاری ازجمله وضع جسمانی، احساس و قبول مسئولیت، خودشناسی و احساس اطمینان کردن است که در اثر ارتباط با محیط ایجاد می‌شود (حسنی، ۱۳۹۶: ۱۸). در روان‌شناسی تفاوت‌های جنسی در دو دسته معنا پیدا می‌کند: الف. دسته اول تمایلات و تمایزات جنسی؛ که همان تفاوت‌های زیست‌شناختی و بیولوژیکی هستند[۸] و ب. دسته دوم تفاوت‌هایی که در فرهنگ و اجتماع ریشه دارد و به عبارتی متأثر از عوامل فرهنگی و اجتماعی است[۹] ولی اساساً دلیل بیولوژیکی نداشته است (مظاهری، ۱۳۸۳: ۲).

متغیرهای سلامت روان در زنان

آسایش و راحتی

آسایش به معنای راحتی، آسودگی، آسانی و ... می‌باشد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۸۴). آسایش یک نیاز اصلی و اساسی انسان تلقی می‌شود و همه افراد برای زندگی مطلوب به آن نیاز دارند، در زنان نیز از ارکان اصلی تأثیرگذار بر سلامت روان آن‌هاست. آسودگی یکی از معانی برگرفته از حس امنیت است و برای آرامش و آسودگی روانی به کار برده می‌شود و به زمانی اطلاق می‌شود که فرد در وضعیتی آرام و بدون ترس، بیم و اضطراب قرار می‌گیرد و در برابر نافرجامی‌های زندگی اطمینان خاطر دارد (کاملی، ۱۳۸۵: ۱۷۹).

حفظ ارزش

ارزش‌ها از اصلی‌ترین عوامل در تبیین اندیشه و اعمال فرد و همچنین شکل‌گیری حیات اجتماعی در اصطلاح جامعه‌شناختی، شناخته می‌شوند (بیرو، ۱۳۸۰: ۴۴۵).[۱۰] ارزش‌های جنسیتی زن در رویکردها یا نظریات متفاوت با عناوین متفاوتی مورد توجه قرار می‌گیرد. ارزش‌های جنسیتی، آن دسته ارزش‌هایی هستند که خداوند برای هریک از دو جنس زن و مرد مطلوب دانسته است. همچنین ارزش‌های جنسیتی زن نشان‌دهنده مطلوبیت‌های زن است، حال آن که نقش جنسیتی زن در دیدگاه اسلام، رفتارها و وظایفی است که زن موظف است انجام دهد و یا به انجام آن‌ها توصیه شده است (کاردوانی، ۱۳۹۰: ۳۶-۳۴) یا به بیان دیگر، ارزش زن درواقع به رفتار و وظایفی است که دارد.

حفظ حقوق

"حق" در فرهنگ فارسی به معنای سخن راست و درست کردن وعده و چیزی است که انکار آن روا نباشد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۹۱۴۳). می‌توان گفت تمام معانی حق به معنای ثبوت و وجوب باز می‌گردد (کاردوانی، ۱۳۹۰: ۲۸). در این پژوهش نیز منظور از "حقوق" تمامی حقوق اولیه است که به یک انسان تعلق می‌گیرد ازجمله تطابق محیط با روان آدمی.

حفظ عزت نفس

عزت نفس[۱۱] اصطلاحی در روان‌شناسی و تجلی ارزیابی انسان از ارزش‌های خویش است. یکی از نیازهای فطری انسان عزت‌خواهی است که توانمندی‌های ارزشی افراد را افزایش می‌دهد. در تعریف عزت نفس گفته شده احساس ارزشمند بودن با درک توانمندی‌های خود است که با خودباوری واقعی همراه است و فرد با توجه به اهداف پرارزش خویش در زندگی احساس خوبی دارد. همچنین خودارزشمندی و دیگرارزشمندی حق‌پذیری و پایبندی به حق را ایجاد می‌کند (عطایی همدانی، ۱۳۹۹: ۲۶۵ – ۲۶۴).

حفظ روحیات و احساسات

طبیعت لطیف و ظریف زنان درصدد بیان جنبه عاطفی و احساسی اوست، بدین معنا که زن موجودی سرشار از احساسات و طبیعت و عواطف است، زود رنجیده‌خاطر می‌شود، راحت گریه می‌کند یا می‌خندد، تحت تأثیر دیگران واقع می‌شود و پذیرش و انفعال او زیاد است. گرایش و علاقه به زر و زیور دارد. دل‌بستگی فوق‌العاده زنان به زر و زیور طوری است که بسیاری از وقت خود را در این‌گونه امور می‌گذرانند (ابراهیمی و حکیم، ۱۳۹۹: ۱۷).

جنسیت و فضا

"فضای جنسیتی" یکی از مفاهیمی است‌که از طریق تعامل قدرت، جنسیت و فضا شکل می‌گیرد. فضای جنسیتی مفهومی کلیدی است که در مطالعات فمینیستی حوزه جغرافیا، برنامه‌ریزی و مطالعات شهری وجود دارد. «فضای جنسیتی تولیدی اجتماعی است که متناسب با سازمان فعالیت‌های مربوط به مناسبات جنسیتی زنانه و مردانه، شکل گرفته و تجلی می‌یابد» (Spain, 1992:3).[۱۲] این مناسبات و روابط جنسیتی می‌تواند برای فضا و مکان شرایطی را به وجود آورد که باعث بازتاب و استحکام موقعیت انسان شود. فضاها و مکان‌ها ذاتاً جنسیتی نیستند؛ بلکه از طریق معانی نمادین فضا، مکان و پیام‌های جنسیتی که منتقل می‌کنند، یا ممنوعیت‌های صریح بر شیوه‌هایی که به واسطه آن‌ها جنسیت برساخته و فهمیده می‌شود، دارای جنسیت می‌شوند (Massey, 1994:179).[۱۳] توجه به ساختار جنسیت و تأثیر آن در فضاهای زندگی به لحاظ وجه برنامه‌ریزی و طراحی معماری و شهری اهمیت بسیاری دارد. با تغییر زندگی انسان و پدیده‌های اجتماعی، ویژگی فضاهای کالبدی نیز به دلیل کنش متقابل با پدیده‌های اجتماعی، نیازمند تغییر آگاهانه هستند. این، علم است که بر ارتباط متقابل میان فضا و جنسیت و طراحی فضایی در دنیایی که ساختار جنسیت در آن به‌شدت درحال تغییر و بااهمیت است، تأکید می‌کند (بذرافکن، ۱۳۹۴: ۲۴). فضا جنسیت ندارد، اما مکان‌ها و فضاها می‌توانند با نشانه‌ها، کدها و حتی جایگاه‌های متفاوت برای زنان و مردان شناخته شوند. گاهی شناسایی این نشانه‌ها سخت و گاهی دشواری چندانی ندارد. یک نمونه از این نشانه‌ها کوبه‌های قدیمی زنانه و مردانه روی درب ورودی خانه‌های قدیمی است. کوبه متعلق به زنان به‌شکل حلقه با صدای زیر و کوبه مردان چکشی‌مانند

و با صدای بم بوده است. یکی دیگر از جلوه‌های جنسیت در معماری مسکونی، جدا شدن اندرونیِ محصور است و بیرونی که بر روی دیگران گشوده‌تر بود (بابانژاد، ۱۳۹۵: ۵۸). فضاهای جنسیتی‌شده کدها و نشانه‌های عمیق‌تر و پیچیده‌تری نیز دارند؛ در هر فرهنگ و هر دورهٔ تاریخی، معماری خانگی در ارتباط با روابط اجتماعی و قواعد سازماندهی کار خانگی ایجاد می‌شود. طراحی خانه‌ها با معیارها و ایده‌هایی همراه است که بر الگوها و کیفیت زندگی ما تأثیر بسیار زیادی دارند و از آن نیز تأثیر می‌پذیرند. ایده‌آل محیط ساخت این است که اهمیت خانه را به‌عنوان جایگاه زن و پناهگاه مرد تقویت می‌کند، که این تفکیک جنسیتی در خانه‌ها و درحقیقت در تمام ساختار سیستم شهری وجود دارد. معماری و طراحی شهری باعث تفکیک بین زن و مرد، فضای خصوصی و عمومی، خانه و کار، حومه و شهر است. البته مردم در واقعیت براساس این امر زندگی نمی‌کنند اما باوری که بین آن‌ها رایج است بر تصمیمات درباره زندگی زنان تأثیر دارد و تعیین‌کننده ا ست (همان: ۶۰-۵۹). میان تئوری‌های مختلف "هلن هیلز"[۱۴] می‌گوید: «فضا، عنصر اصلی فرهنگ مادی است و در شکل‌گیری جنسیت نقش مهمی دارد. این فضاست که تعیین می‌کند مردان و زنان چگونه گرد هم آیند یا از هم جدا شوند، در تقسیم جنسیتی کار نقش دارد و سازماندهی فضا، مفاهیم مربوط به جنسیت و بدن را تولید، بازتولید و ارائه می‌کند. فضا رفتار را تعیین می‌کند و بر آن اثر می‌گذارد، همان‌طور که سازماندهی فضا توسط رفتار تولید می‌شود و با آن در ارتباط است». منظور هیلز از این‌که فضا مردان و زنان را جدا می‌کند، این است که به‌وسیله حائل محسوس یا نامحسوس بین مردان و زنان تفکیک فضایی ایجاد می‌شود. به‌طور کلی او تأکید دارد شکل فضا در تفکیک جنسیتی نقش مهمی دارد (همان: ۵۸). یافته‌های تحقیقات در رابطه با این مسئله، بیانگر وجود رابطه‌ای معنادار بین جنسیت و میزان ادراک عناصر بصری فضای معماری است. تفکیک فضایی بین جنسیت‌ها توسط معمار، در جوامعی که تفکیک بین زنان و مردان در اکثر شئونات باید رعایت گردد، گاه امری منطقی است. اما این مسئله زمانی مشکل می‌شود که یکی از دو جنس مجبور به ترک فضا شده و او حق استفاده از آن را نداشته باشد. چراکه بهره‌مندی مطلوب از فضای شهری و عمومی از حقوق اولیه کلیه شهروندان محسوب می‌شود. جنس افرادی که مکان‌ها را اشغال می‌کنند یا فعالیت‌های مختلف هر جنس در مکان منجر به جنسیتی شدن مکان‌ها می‌گردد (للحج و موسوی، ۱۳۹۳: ۹۳).

زن در فضای مسکونی

فضا براساس نوع فعالیت‌هایی که در آن انجام می‌پذیرد نیز می‌تواند جنسیتی شود و این فعالیت‌ها از نقش‌های دوگانه زن و مرد منتج می شود. معیارهای فرهنگی از موارد تعیین‌کننده نقش‌های یادشده است. فضا به یکی از این سه طریق می‌تواند جنسیتی شود: الف. سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی کلان در جامعه ب. کارهای عمدی و غیرعمدی که طی فرایند طراحی ایجاد می‌شوند ج. بر اساس نحوه اشکال و به‌کارگیری فضا بعد از خلق آن (کاظمی و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۷۱). با توجه به منابع مرتبط به‌طور خلاصه ویژگی‌های مهم فضاهای جنسیتی‌شده در خانه را می‌توان این موارد دانست: ۱. در مبحث ویژگی‌های کارکردی؛ ورودی خانه و عدم ارتباط مستقیم با حیاط و فضاها، وجود فضاهای تودرتو یعنی ارتباط فضای بسته با فضای نیمه‌باز و فضای بسته در فضای بسته مجاور، جریان زندگی و سکونت هم در لایه افقی و هم در لایه‌های عمودی، به‌ترتیب باعث راحتی و آرامش خاطر، نمایان شدن حقوق زن از حریم زنان در فضای زندگی آن‌هاست. فضاها از کوچک تا بزرگ و تنوع کارکردی فضاها، وجود رف‌ها و طاقچه‌ها و قرارگیری وسایل بر آن‌ها، پستو در انتهای برخی از اتاق‌ها برای پنهان کردن برخی وسایل، با راحتی و آرامش، توجه به عزت نفس کاربران و ارزشمندی زنان و حق استقلال فردی که از حقوق افراد است (عطایی همدانی، ۱۳۹۹: ۲۶۸-۲۶۷). ۲. در مبحث ویژگی‌های فرمی در خانه‌های سنتی؛ استقرار حیاط در مرکز باعث بهره‌گیری مناسب از فضای باز و نور طبیعی، سلسله‌مراتب باز، نیمه‌باز و بسته برای دسترسی به تمام فضاها بیانگر توجه به حقوق زنان است. ۳. در مبحث ارتباط با بستر طبیعی؛ وجود حیاط مرکزی باعث مهیا شدن شرایط زیست، ایجاد گودال باغچه برای پرورش گیاهان و وجود پنجره‌های متعدد جهت ارتباط بصری با طبیعت، همه به رعایت حق طبیعی و عادلانه زنان و توجه به عزت نفس و شخصیت والای زن اشاره می‌کند. ۴. در مبحث مصالح؛ استفاده از مصالح نرم با رنگ روشن و استفاده از مصالح گران‌قیمت و باارزش در بنا نشان‌دهنده توجه به شأن زنان در خانه ایرانی است. ۵. در مبحث تزیینات؛ استفاده از آینه‌کاری، ایجاد نور با شیشه‌های رنگی نشانگر اهمیت احساس و زیبایی در طراحی فضایی زنانه است. تزیینات در خانه ایرانی نتیجه ارج نهادن به جایگاه اعضای خانواده به‌ویژه زنان می‌باشد. نمادسازی زن در خانه به واسطه حضور عینی و ذهنی آب در خانه است که تمثیلی از زن است؛ که می‌تواند نشان‌دهنده توجه به روحیات و عزت نفس زنان در خانه باشد

(همان: ۲۷۱-۲۶۹). در سایر پژوهش‌ها مؤلفه‌های مشترکی را می‌توان استخراج کرد که مبین زنانگی فضا هستند. همچون: کاربرمحور بودن، پرداختن به جزئیات خاص، انعطاف‌پذیری، توجه به مقیاس انسانی، طراحی ارگانیک، سیالیت، شفافیت، پویایی، بدون مرز بودن و افقی‌گرایی (یاران و ارجمندی، ۱۳۹۹: ۸۷). همچنین برای شناخت علایق زنان در فضاهای زندگی می‌توان به مطالعه آثار هنری آن‌ها پرداخت. در برخی آثارِ زنان که منحصربه‌فرد است، می‌توان مؤلفه‌هایی را یافت که مرتبط با ابعاد زنانگی آن‌ان است. این ابعاد را می‌توان مؤلفه‌های زنانه معرفی نمود و از آن‌ها در طراحی فضا برای زنان استفاده نمود. به اختصار مؤلفه‌های زنانگی فضا در تحقیقات گوناگون چنین بیان شده است: طبیعت‌گرایی، سیالیت فضایی، انعطاف‌پذیری، احساس‌گرایی (تقابل با نظم کلاسیک)، تقابل با معماری ازپیش تعیین‌شده، مفهومی و آبستره بودن (ارجمندی، ۱۳۹۵: ۶).

مطالعه و بررسی؛ خانه ملک‌التجار

هدف پژوهش حاضر یافتن خانه یا مکانی معرف جایگاه زن، متناسب با فرهنگ جامعه ایرانی است. از این رو مطالعه و بررسی ابتدا با چندین خانه از خانه‌های اصفهان در دوران قاجار آغاز شد. پس از آن نمونه‌ها مورد بازدید میدانی قرار گرفتند تا خانه‌های دارای شرایط و با کمترین تغییر در دوره معاصر، انتخاب شوند. پس از بررسی خانه‌های قاجاری که به‌خوبی بازتاب‌دهنده فضای زندگی زن ایرانی بودند، ۵خانه (دهدشتی، همدم‌السلطنه، نظام‌الاسلام، ملک‌التجار، ملاباشی) شرایط اولیه را داشتند. با مشورت گرفتن از خبرگان و رجوع به تاریخچه خانه‌ها، خانه ملک‌التجار به دلیل این‌که حائز شرایط از لحاظ بستر طبیعی و شهری، کارکردی، کالبدی و تزیینات معماری و همچنین کمترین تغییرات در ساختمان بنا بود، مورد مناسبی تشخیص داده و برای ادامه پژوهش برگزیده شد. خانه ملک‌التجار بنایی زیبا در خیابان ملک در محله شیخ‌یوسف در اصفهان است. سرگذشت تاریخی این خانه به دوره ناصرالدین‌شاه قاجار باز می‌گردد. زمین اولیه آن مربوط به دوران نادرشاه افشار است. در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار این خانه‌باغ، زیر سلطهٔ مسئول امور مالی حکومت اصفهان بود. پس از مدتی به مالکیت شخصی پسر ایشان، حاج محمد ابراهیم ملک‌التجار درآمد. این خانه همراه با باغ حدود ۷۰۰۰ مترمربع مساحت داشته که قسمتی از باغ سال ۱۳۳۳(ه.ش) با تعریض خیابان ملک از میان می‌رود. ملک‌التجار در این باغ مکانی را برای برگزاری مراسم عزاداری و تعزیه و نیز برگزاری مراسم ازدواج در نظر گرفته است. آن مکان طبق وقف‌نامه، خانه انگورستان ملک اصفهان است که سال ۱۳۴۲ ه.ق. وقف شده است (ارتباط شخصی، ۱۴۰۰/۰۹/۱۸).

معماری منحصربه‌فرد خانه ملک‌التجار

این خانه به‌عنوان یک خانهٔ باغِ انگور و عمارت تاریخی در اصفهان، به دست "استاد حسین‌چی" معماری شده است. هنر کاشی‌کاری، آینه‌کاری و گچ‌کاری این خانه علاوه‌بر اینکه نشان‌دهنده نبوغ و خلاقیت معمار است توجه به روحیات زنانه به خوبی در آن حس می‌شود.

حیاط اندرونی

حیاط اندرونی در ارتباط و سیالیت فضاهای خانه مؤثر بوده است. در داخل باغچه حیاط اندرونی درخت‌هایی با برگ پهن نظیر توت و چنار کاشته می‌شدند. پس از مدتی ملک‌التجار دستور داد تا حیاط اندرونی را برای برگزاری مراسم تعزیه مسقف کنند (ارتباط شخصی، ۱۴۰۰/۰۹/۱۸). گرداگرد این حیاط با چراغ‌های روغنیِ مشهور به "لنتر" تزیین شده که در مراسم و جشن‌ها برای زیبایی بنا در پایین و بالای بنا بوده است. طبقه بالای محوطه، مهتابی یا غلام‌گردش نام دارد. سقف این خانه نیز متشکل از چوب است و تزییناتی با عنوان لمبه‌کوبی دارد. سرستون‌های این بخش مانند نمادی از سی‌وسه پل هستند که با مقرنس‌کاری مزین شده‌اند. در قسمت شرق و غرب حیاط، اتاق‌های سه‌دری تعبیه شده است. حیاط اندرونی جداره‌هایی با دو طبقه ارتفاع دارد و تزئینات در جداره‌های طبقه اول است (تصویر ۱، پلان، شماره ۳).

شاه‌نشین زمستانه

در قسمت شمالی حیاط اندرونی یک اتاق پنج‌دری طراحی شده است که مقبره ملک‌التجار و همسرش در این قسمت قرار دارد. شاه‌نشین زمستانه در قسمت شمال خانه طراحی شده است تا در فصل زمستان آفتاب‌گیر باشد. در این اتاق چهار بخش تزیینات وجود دارد: ۱. نقاشی‌های فرنگی ۲. نقاشی روی آینه ۳. آینه‌کاری الماس ۴. نقاشی یالانی یا سینه‌ریزی است که نقاشی‌های آن برگرفته از کشورهای اروپایی است. به دلیل نبود وسایل گرمایشی در این قسمت، مساحتی کم و سقفی کوتاه داشته تا زودتر گرم شود. از جزئیات شاه‌نشین زمستانه می‌توان به هماهنگی طرح سقف و فرش به‌کاررفته در کف آن اشاره کرد. یک لوستر بسیار زیبا از سقف آویزان است که رنگ آن آبی فیروزه‌ای و طلایی است. ارتفاع این فضا حدوداً سه‌متر است و در ضلع شرقی آن یک در وجود دارد که به انبار راه دارد (تصویر ۱، پلان، شماره۵).

شاه‌نشین تابستانه

مهم‌ترین و زیباترین قسمت این خانه شاه‌نشین تابستانه می‌باشد. یکی از شاخصه‌های برجسته تالار یا شاه‌نشین تابستانه، ارسی است. ارسی پنجره‌هایی هستند که متشکل از گره‌چینی و اشکال اسلیمی است. درواقع هر رنگ پنجره نمادی از فصل‌های مختلف سال است. علت تعبیه این شیشه‌های رنگی در پنجره‌های تالار به عوامل مختلفی مرتبط است. یکی از علت‌های بهره‌گیری از شیشه رنگارنگ، خاصیت تعدیل‌کنندگی نور است. رنگ شیشه‌ها: سبز نشانه فصل بهار، قرمز نشانه فصل تابستان، زرد نشانه فصل پاییز و آبی نشانه فصل زمستان است. چندین لوستر باشکوه در داخل اتاق‌ها قرار دارد که به سفارش ملک‌التجار از ایتالیا آورده شده‌اند. شاه‌نشین تابستانه از طرف شمال به حیاط اندرونی پنج‌دری ارسی و از طرف جنوب به حیاط بیرونی هفت‌دری ارسی دارد. شاه‌نشین تابستانه هشت طاقچه دارد که هلالی‌شکل هستند و آینه‌های بزرگ در داخل دیوار دارند. سقف این قسمت بسیار بلند و به اندازه دو طبقه است و تزئینات سفید و کرم رنگ دارد. این اتاق نیز چراغ‌های زیادی در دیوارها دارد که همانند لوسترها صورتی و آبی رنگ است (تصویر ۱، پلان، شماره۴).

آب‌انبار و یخچال

در قسمت جنوب شرقی حیاط خانه انگورستان یک آب‌انبار قرار دارد که در اطراف آن سکوهایی در خصوص نشستن تعبیه شده است (ارتباط شخصی، ۱۴۰۰/۰۹/۱۸). یخچال یا سردخانه، در قسمت پایین فضای تالار، در زیر زمین قرار دارد. نور و تهویه مورد نیاز این زیرزمین با نورگیرهای مشبک از طریق حیاط بیرونی و اندرونی تأمین می‌شود. در گذشته به دلیل فضای خنک این قسمت از آن به‌عنوان یخچال (زمهریر) و محل ذخیره مواد غذایی استفاده می‌شده است (تصویر ۱، پلان، شماره۱۵).

حیاط بیرونی

حیاط بیرونی بخشی از فضای باز و جزء فضاهای عمومی خانه است. مکانی همراه با فضای سبز و آب‌نما که ضمن ارتباط با طبیعت و تعدیل هوای خانه، در اجرای مراسم مختلف، به‌عنوان فضای جمعی برای پذیرایی از مردان استفاده می‌شده است (تصویر ۱، پلان، شماره۲).

حوض‌خانه یا پس‌درونی

در خانه‌های سنتی ایران به‌دلیل اهمیت مسائل فرهنگی و اعتقادی، صاحب‌خانه علاقه‌ای به راه‌یابی و دید افراد غریبه به حریم خانه را نداشت. به همین علت در نزدیکی حیاط بیرونی اتاقی تعبیه شده که به‌وسیلهٔ سه پله از سطح خانه پایین‌تر می‌رفت. در مرکز اتاق که با عنوان اتاق پس‌درونی شناخته می‌شود، یک حوض هشت‌ضلعی قرار دارد. اتاق و سقف گنبدی نیز هشت‌ضلعی است و یک روزنه در وسط برای نورگیری دارد. تزیینات این قسمت سفید و کرم رنگ با نقاشی است. کاربری اتاق پس‌درونی مخصوص میهمانان بزرگ یا افراد غریبه‌تر بوده است (تصویر ۱، پلان، شماره۸).

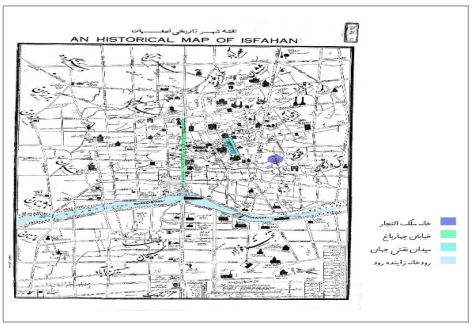

تصویر ۱. نقشه اصفهان سال ۱۳۳۵ (میراث فرهنگی اصفهان)

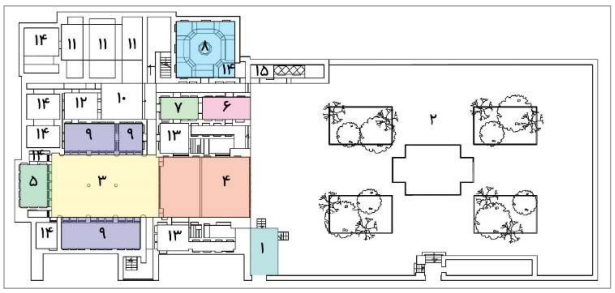

تصویر ۲. پلان طبقه همکف خانه انگورستان ملک (ترسیم و تصحیح: نگارندگان با برداشت از نقشه‌های اولیه اداره اوقاف اصفهان)

جدول ۱. راهنمای نقشه

۱	ورودی	۴	شاه‌نشین تابستانه	۷	اتاق نظارت	۱۰	حیاط خلوت	۱۳	پاگرد
۲	حیاط بیرونی	۵	شاه‌نشین زمستانه	۸	پس‌درونی یا حوض‌خانه	۱۱	مطبخ	۱۴	انبار
۳	حیاط اندرونی	۶	اتاق زهراخانم	۹	اتاق سه‌دری	۱۲	محل زندگی خدمه	۱۵	آب‌انبار

(نگارندگان)

اتاق زهراخانم و اتاق نظارت

در میان اتاق‌های مختلف این خانه یک اتاق به دختر ملک‌التجار، زهراخانم، اختصاص داشته که به همین نام مشهور است. اتاق زهراخانم در قسمت شمال حیاط بیرونی و متصل به اتاق نظارت است. این اتاق چهار در، یک بخاری دیواری، سه‌دری ارسی و تاقچه دارد. تزیینات آن دیوارهای سفید با گل‌های کرم است. همان‌گونه که بیان شد، اتاق نظارت در قسمت شمال اتاق زهراخانم قرار دارد و دارای چهار در است. درهای اتاق نظارت از طرف شمال به حیاط خلوت و محل زندگی خدمه، از طرف غرب به شاه‌نشین تابستانه و از طرف شرق به ورودی و باغ نظارت دارد (تصویر ۱، پلان، شماره۶).

اتاق‌های گوشواره، عروس و داماد

در طبقه بالای شاه‌نشین زمستانه، چهار اتاق به‌صورت قرینه طراحی شده است. دو اتاق با عنوان گوشواره و دو اتاق دیگر به اتاق عروس و داماد شهرت دارد. اتاق گوشواره در طول اجرای مراسم عروسی، مخصوص بانوان بوده است. نقوش درهای این اتاق‌ها با نقوش دیگر درب‌های خانه متفاوت است. کاربری اتاق گوشواره برای حضور زنان در زمان مراسم مذهبی بوده تا به سخنان مردان که در طبقه پایین بوده، گوش دهند.

تطبیق ویژگی‌های خانه ملک‌التجار با متغیرهای سلامت روان در زنان

در پژوهش حاضر متغیرهایی که در زمینه ارتباط بین جنسیت و فضا در مطالعه موردی بررسی می‌شوند، عبارت‌اند از: کارکرد، فرم، ارتباط با بستر طبیعی، مصالح، تزئینات و روابط فضایی.

۱. کارکرد

الف. درب ورودی که در باغ بوده، ارتباطی با فضاهای داخلی خانه ندارد. این موضوع بیانگر اهمیت حریم خانه است، زیرا زنان بدون نگاه نامحرم و مزاحم می‌توانستند به انجام امور روزانه بپردازند که به دنبال آن آسایش و راحتی و حفظ ارزش را برای آنان به همراه می‌آورده است (تصاویر ۳ و ۴).

ب. تعدد، تنوع، پویایی و انعطاف‌پذیری فضاها برای انجام امور متعدد باعث می‌شده تا بانوان خانه به‌راحتی بتوانند در فصول مختلف سال به امور خانه‌داری و تربیت فرزندان خود بپردازند و این حفظ حقوق، آسایش و راحتی را برای زنان به همراه داشت (تصویر۳). ج. وجود انبار در اطراف شاه‌نشین و اتاق‌های سه‌دری، برای پنهان کردن و دسترسی سریع به وسایل باعث راحتی و آسایش برای زنان اهل منزل بوده است (تصویر۳). د. ارتباط حیاط اندرونی با فضای شاه‌نشین تابستانه با چند پله، به دلیل اهمیت حریم و برای مکث و احترام به افراد درون شاه‌نشین و خانم‌ها بوده که معمولاً در این فضا حضور داشته و در حفظ ارزش و عزت نفس ایشان مؤثر بوده است (تصویر۵).

ر. ایجاد پر و خالی در جداره‌ها که بسیار هوشمندانه و دقیق طراحی شده باعث زیبایی و تنوع، و ایجاد طاقچه‌ها برای قرار دادن وسایل می‌باشد که باعث نظم در زندگی و در نهایت، منجر به آسایش و راحتی بانوان در منزل می‌شده است (تصاویر ۶ و ۷).

ز. ایجاد فضایی برای حفظ و نگهداری مواد غذایی در زیرزمین، به دلیل خنک بودن وسعت این محیط، با نام «یخچال یا زمهریر» برای آسایش و راحتی زنان و حفظ حقوق خانواده در نگهداری از مواد غذایی به صورت تازه بوده است (پیشنهاد: ایجاد فضایی برای حفظ و نگهداری مواد غذایی در زیرزمین که به دلیل خنک بودن وسعت آن یخچال یا زمهریر نامیده می‌شد. برای آسایش و راحتی زنان مواد غذایی برای جلوگیری از خراب شدن آنجا نگهداری می‌شد) (تصویر۸).

و. بین شاه‌نشین تابستانه، اتاق زهراخانم، حیاط‌خلوت و راهرو به پس‌درونی اتاق نظارت وجود دارد، که برای کنترل و

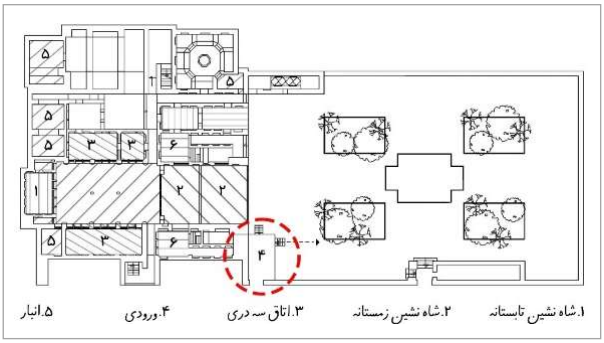

تصویر۳. پلان طبقه همکف خانه انگورستان ملک - موقعیت ورودی (ترسیم: نگارندگان)

تصویر۴. ورودی- حیاط بیرونی تعدد و تنوع فضایی- انبار (نگارندگان)

نظارت بر قسمت‌های مختلف طراحی شده بوده. وجود چنین اتاقی باعث آسایش و راحتی زنان منزل می‌شده چراکه اتفاقات بخش‌های دیگر به‌راحتی قابل کنترل بوده است.

۲. فرم

الف. حیاط اندرونی در مرکز قرار دارد و دورتادور آن، شاه‌نشین‌ها و اتاق سه‌دری متقارن قرار دارد که باعث می‌شده تمامی فضاها از نور و تهویه طبیعی داشته و زنان در منزل از طبیعت بهره ببرند. این ساختار برای حفظ روحیات و احساسات و حفظ حقوق زنان بسیار مناسب بوده است. ب. اکثر فضاهای خانه فرمی متقارن دارند این تقسیم‌بندی فضایی و فرم معماری داخلی، زیبایی خانه را دو چندان کرده است (مانند شاه‌نشین‌ها، پس‌درونی و اتاق عروس و داماد). استفاده از رنگ در شیشه‌ها و تزیینات، رعایت تعادل در ترکیب عناصر معماری و تزیینات مرتبط با آن‌ها می‌تواند برای نشاط روحیات و احساسات زنان مؤثر و سازنده باشد (تصاویر ۹و۱۰).

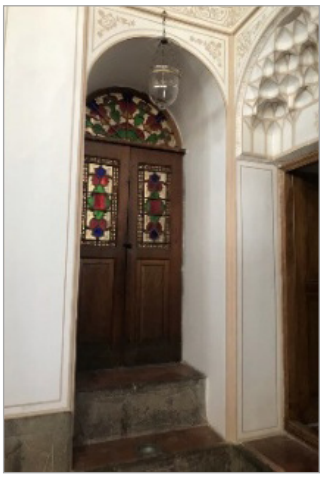

تصویر۵. درب شاه‌نشین تابستانه – حیاط اندرونی (نگارندگان)

تصویر۶. پر و خالی جداره‌ها – شاه‌نشین زمستانه (نگارندگان)

تصویر۷. پر و خالی جداره‌ها – پس‌درونی (نگارندگان)

تصویر۸. یخچال – زیرزمین (نگارندگان)

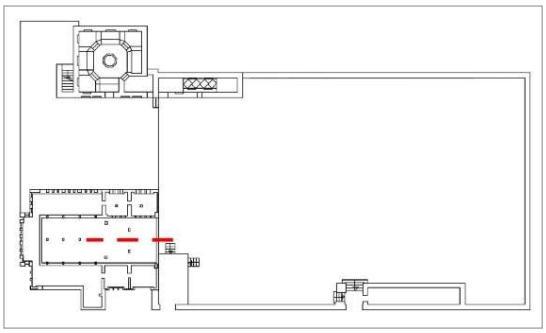

تصویر۹. پلان طبقه همکف خانه انگورستان ملک – تقارن فضاها (نگارندگان)

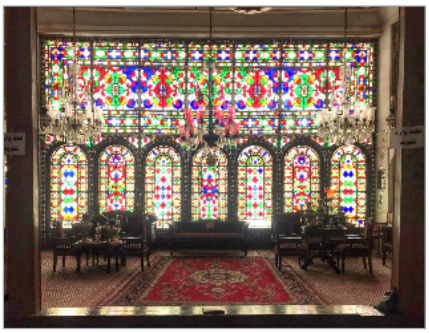

تصویر۱۰. تقارن – شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

ج. ارتباط فضای باز و بسته یا فضای اصلی و فرعی با سکو یا مانع است، مثلاً در حیاط اندرونی پس از حیاط ابتدا یک سکو و بعد درهای اتاق قرار دارد. این بیانگر اهمیت حریم خانه بوده و در حفظ ارزش و عزت نفس آنان اهمیت داشته است (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

د. پس‌درونی محل پذیرایی از میهمانان بوده که فرم هشت‌ضلعی و متفاوت با سایر نقاط بنا، ارتفاع زیاد، گنبد و روزنه دارد؛ و باعث می‌شده تا افراد خانه به‌خصوص زنان در برابر مهمان خویش، آبرومند و سربلند باشند. چنین امری با حفظ عزت نفس ایشان مرتبط است (تصویر ۱۳).

ر. فضای شاه‌نشین تابستانه ارتفاع بسیار و فضای شاه‌نشین زمستانه ارتفاع کمتری نسبت به آن دارد. چنین تنوع فضایی لازم در طرح معماری باعث شده تا هر دو فضا با شرایط استفادهٔ فصلی به‌آسانی تطبیق داشته باشند. چنین شرایطی منجر به تنوع فضای زندگی، شور و تازگی روحیه ساکنان خانه به‌خصوص بانوان می‌شده است. ضمن این‌که تنوع فرم و ارتفاع فضاهای شاه‌نشین تابستانه و زمستانه فراخی دل و حفظ آسایش محیطی را برای ساکنان فراهم می‌کرده است (تصاویر ۱۴ و ۱۵).

۳. ارتباط با بستر طبیعی

از طریق دو حیاط: اندرونی و بیرونی است. حیاط بیرونی در گذشته باغ بوده و سازماندهی فضاها در آن برای چهار فصل بودن خانه در نظر گرفته شده است. بدین معنا که افراد

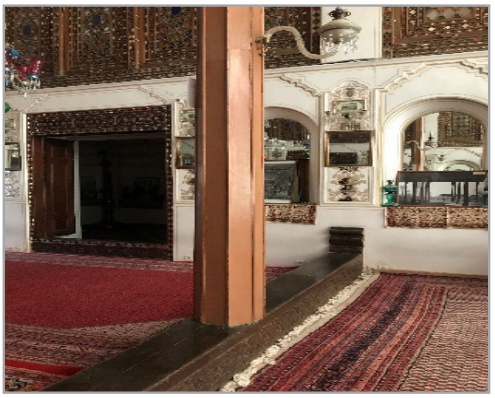

تصویر ۱۱. مانع بین بالادست و پایین‌دست - شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

تصویر ۱۲. مانع بین اتاق نظارت و شاه‌نشین تابستانه- شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

تصویر ۱۳. سقف- پس‌درونی (نگارندگان)

تصویر ۱۴. ارتفاع کم‌فضا – شاه‌نشین زمستانه (نگارندگان)

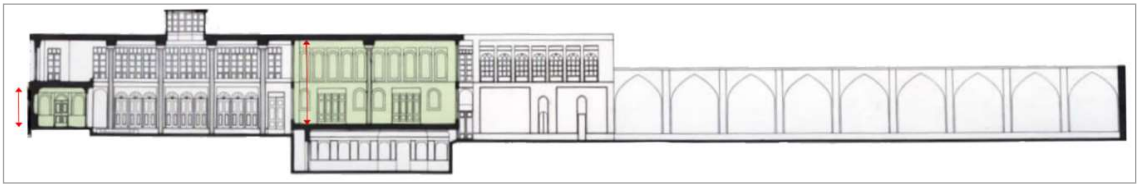

تصویر ۱۵. برش خانه انگورستان ملک – ارتفاع شاه‌نشین تابستانه و زمستانه (نگارندگان)

ساکن در خانه برای دستیابی به آسایش حرارتی می‌توانستند در فصول مختلف سال از فضاهای متنوع و متناسب با اقلیم فصلی استفاده کنند؛ این امر: الف. ضمن فراهم نمودن شرایط آسایش، با خلق فضاهای متنوع باعث تجدید روحیه ساکنان خانه به‌خصوص بانوان بوده که در آسایش و روحیه آن‌ها مؤثر بوده است. علاوه‌بر این در تمامی فضاها دیدن و ارتباط مستقیم با طبیعت امکان‌پذیر بوده است. رعایت این نکات منجر به حفظ روحیات، سرزندگی و شکوفایی عواطف لطیف زنان می‌شده است. ب. حوض و فضای سبز با روحیات زنان سازگاری بیشتری دارد، چراکه روحیات ظریف و ذات و سرشت آنان با فضای طبیعت و سبزینگی هماهنگ و هم‌انس است و منجر به رشد روحیات و احساسات در آنان می‌شده است. همچنین بهره‌مندی از این فضاها می‌توانست باعث تنوع در نوع کار، تحرّک جسمی، سرزندگی و مشغولیت زنان شود (تصاویر ۶ و ۱۷).

ج. پنجره و بازشوهای متعدد و بزرگ، نورگیری تمام فضاهای اصلی و فرعی را در خانه ایجاد می‌کرده و منجر به نشاط یافتن و افسرده نشدن بانوان می شده که در حفظ روحیات و احساسات و حقوق آن‌ها تأثیرگذار بوده است (تصاویر ۱۸ و ۱۹).

۴. مصالح

الف. استفاده از مصالح سفید و روشن مثل گچ که نشانگر پاکی و پاکیزگی است، بیانگر اهمیت دادن به حفظ روحیات و احساسات بانوان است (تصاویر ۷ و ۱۳). ب. به کار رفتن چوب در ساخت درها و پنجره‌ها به این دلیل بوده که در فضا طبیعت را یادآوری می‌کرده است که در برانگیختن روحیات، عواطف و احساسات زیبای زنان نقش مهمی داشته است.

۵. تزیینات

الف. استفاده از چهار نوع تزیینات در شاه‌نشین زمستانه نشانگر اهمیت تزیینات و ارزش قائل شدن برای شکوفایی روحیات و احساسات زنان در یکی از مهم‌ترین قسمت‌های خانه دارد (تصاویر ۲۰، ۲۱، ۲۲ و ۲۳).

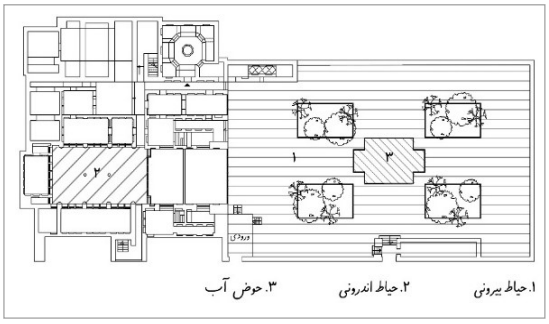

تصویر۱۶. پلان طبقه همکف خانه انگورستان ملک – حیاط بیرونی و اندرونی (نگارندگان)

تصویر۱۷. سبزینگی - حیاط بیرونی- آب و سبزینگی (نگارندگان)

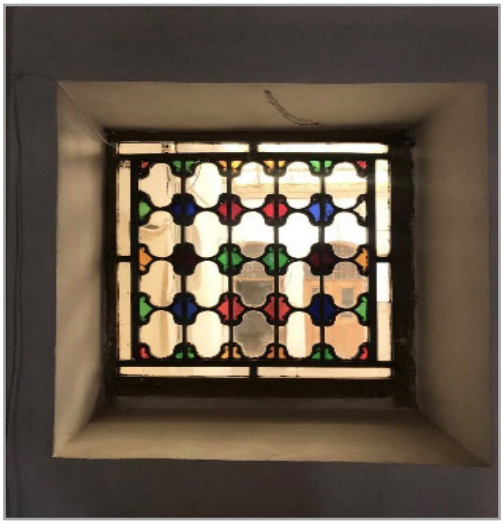
تصویر۱۸. پنجره و نورگیری – اتاق نظارت (نگارندگان)

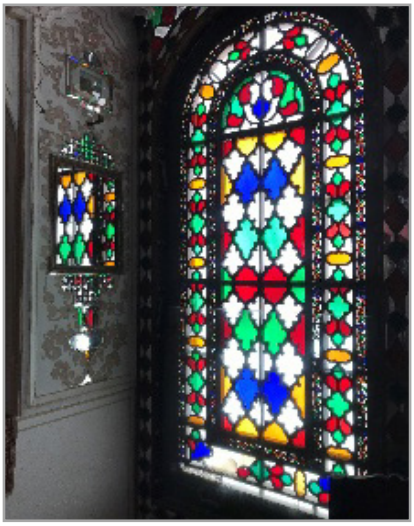
تصویر۱۹. پنجره و نورگیری – شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

ب. یکی از کاربری‌های جای‌گذاری آینه در دیوارها و تاقچه‌ها برای مرتب‌سازی ظاهر زنان بود که بیانگر ارزش دادن به حفظ روحیات و احساسات بانوان است (تصاویر ۲۴ و ۲۵).

ج. شیشه‌های رنگی ارسی‌ها در شاه‌نشین‌ها باعث ایجاد نورهای رنگی در داخل فضا شده و با ایجاد طیف رنگی فضا را تلطیف می‌کرده است. این نیز با حفظ احساسات و روحیات زنان هم‌سو است (تصاویر ۱۰، ۱۹ و ۲۶). د. استفاده از لوسترها و چراغ‌های دیواری رنگی صورتی و آبی نیز فضا را زنانه و زیبا می‌کرده که می‌تواند نشانگر اهمیت دادن به سلیقه زنان باشد (تصویر ۲۷).

ر. جزئیات درها، پنجره‌ها، پله، مقرنس، سرستون و مانند آن‌ها با سلیقه و روحیه جزیی‌نگر زنان تناسب دارد و همگی حکایت از اهمیت زنان در طرح فضاها و تزیینات خانه دارد و بیانگر اهمیت نقش زنان در طرح فضاها و تزیینات خانه است.

ز. تزیینات وسیع و زیبای بنا در تمامی نقاط خانه بیانگر اهمیت دادن به زنان است و همچنین تلاش طراح را برای ایجاد محیطی زنانه و لطیف که تمثیل و تشبیهی از بهشت و طبیعت بوده، نشان می‌دهد. چنین شرایطی نشان‌دهنده حفظ روحیات و احساسات و همچنین حفظ حقوق زنان برای زندگی در فضایی زنانه است.

ژ. استفاده از چراغ‌آویزهای تزیینی "لنتر" که باعث روشنایی در مراسم، زیبایی و تنوع فضا و شادابی ساکنان خانه به‌خصوص بانوان می‌شده است (تصویر ۲۸).

۶. روابط فضایی

در زندگی‌نامه و نقل‌قول‌هایی که از رفتار و منش ملک‌التجار مکتوب شده می‌توان به اهمیت خانواده نزد ایشان به‌ویژه فرزندش زهراخانم پی برد؛ نیز می‌توان تفسیر نمود که روابط فضایی حاکم بر این خانه متأثر از اهمیت حفظ حریم خانواده است. هرچند این موضوع در بیشتر خانه‌های ایرانی قابل بررسی است ولی در نمونه یادشده به‌عنوان یکی از نمونه‌ها

تصویر ۲۰. نقاشی یالانی با سینه‌ریزی – شاه‌نشین زمستانه (نگارندگان)

تصویر ۲۱. آینه‌کاری الماسه – شاه‌نشین زمستانه (نگارندگان)

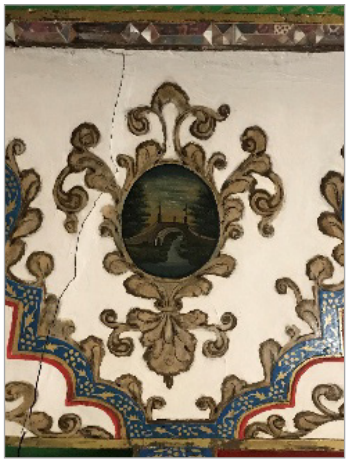

تصویر ۲۲. نقاشی فرنگی – شاه‌نشین زمستانه (نگارندگان)

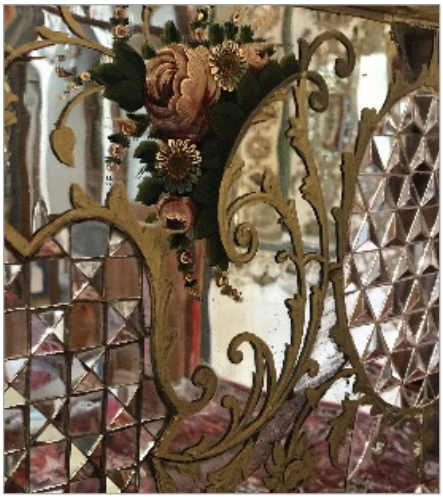

تصویر ۲۳. نقاشی روی آینه – شاه‌نشین زمستانه (نگارندگان)

مورد تأکید قرار گرفته است. در این زمینه به اختصار می‌توان گفت: الف. قرار گرفتن فضاهای خصوصی مثل اتاق‌های سه‌دری و شاه‌نشین زمستانه و تابستانه در اطراف حیاط اندرونی برای ایجاد راحتی و آسایش زن خانه در نظر گرفته شده و نشان‌دهنده اهمیت حریم است (تصویر۲۹). ب. قرار گرفتن پس‌درونی که برای افراد غریبه در نظر گرفته شده نزدیک به در ورودی و بخش زندگی خدمه است که برای سرویس‌دهی راحت و مناسب است. ج. دسترسی شاه‌نشین تابستانه (تالار اصلی) به فضاهای دیگر با ایجاد فضای تقسیم و پاگرد ایجاد شده تا محرمیت لحاظ شود و فضاها به تالار که همان فضای اصلی است مستقیماً دسترسی نداشته باشند. این به نوع دیگری بیانگر حفظ ارزش‌های زنانه است (تصویر ۳۰). د. اتاق زهراخانم تک‌فرزند مرحوم حاج محمدابراهیم یک سه‌دری ارسی زیبا و پرتزیین به باغ داشته است؛ که آن را می‌توان دلیل اهمیت و حفظ ارزش و کرامت انسانی دختر در خانواده به‌ویژه نزد پدرش دانست. (تصویر ۳۱).

یافته‌ها و بحث

یافته‌های پژوهش حاضر بنابر موضوع بررسی رابطه جنسیت و فضا با مطالعه موردی خانه ملک‌التجار براساس متغیرهای

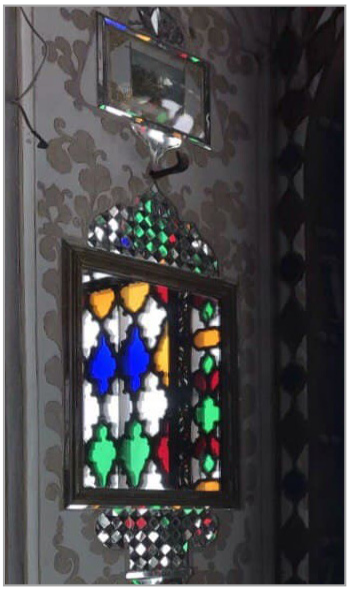

تصویر۲۴. آینه در جداره‌ها - شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

تصویر۲۵. آینه در جداره‌ها – شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

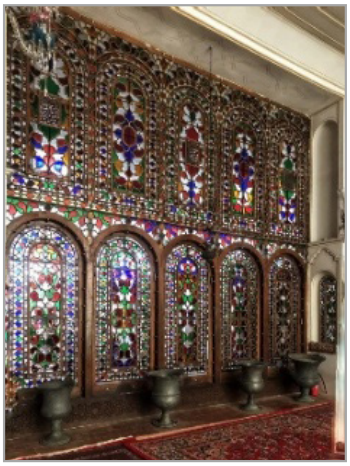

تصویر۲۶. شیشه‌های رنگی - شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

تصویر۲۷. لوستر رنگی- شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

مستقل بدین قرار است: آسایش و راحتی، حفظ ارزش، حفظ حقوق، حفظ عزت نفس و حفظ روحیات و احساسات در متغیرهای معماری، کارکرد، فرم، ارتباط با بستر طبیعی، رابطه فضایی، تزیینات و مصالح (جدول ۲).

تصویر ۲۸. لنتر- حیاط اندرونی (نگارندگان)

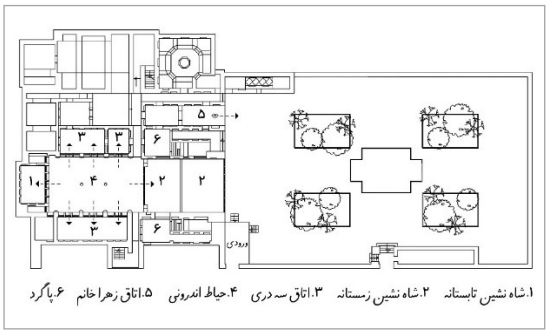

تصویر ۲۹. پلان طبقه همکف خانه انگورستان ملک – فضای خصوصی گرداگرد حیاط اندرونی - ارتباط پاگرد و فضاها (ترسیم: نگارندگان)

تصویر ۳۰. پاگرد- شاه‌نشین تابستانه (نگارندگان)

تصویر ۳۱. اتاق زهراخانم (نگارندگان)

جدول ۲. تطبیق داده‌های تحقیق با یکدیگر

متغیرهای مستقل	متغیرهای برساختی	مشاهده در مطالعه موردی
آسایش و راحتی	کارکرد	ارتباط نداشتن درب اصلی ورودی با فضاهای خانه
		تنوع، تعدد و انعطاف‌پذیری فضایی
		وجود انبار برای پنهان‌سازی وسایل
		پر و خالی کردن جداره‌ها
		ایجاد "یخچال" برای نگهداری مواد غذایی
		ایجاد "اتاق نظارت" برای کنترل بر بخش‌های خانه
	فرم	ارتفاع زیاد و کم فضاهای مختلف
	ارتباط با بستر طبیعی	وجود دو حیاط اندرونی و بیرونی
	روابط فضایی	قرارگیری فضای خصوصی گرداگرد حیاط اندرونی
		پس‌درونی نزدیک درب ورودی و محل زندگی خدمه

ادامه جدول۲. تطبیق داده‌های تحقیق با یکدیگر

متغیرهای مستقل	متغیرهای برساختی	مشاهده در مطالعه موردی
حفظ ارزش	کارکرد	ارتباط نداشتن درب اصلی ورودی با فضاهای خانه
		ارتباط فضاها با مانع (پله و ...) برای ایجاد مکث
	فرم	ارتباط فضای باز و بسته با مانع یا سکو
	تزیینات	تزیینات متعدد و متنوع در شاه‌نشین
		آینه‌کاری و استفاده فراوان از آینه
		استفاده از لوستر و چراغ‌های رنگی
	روابط فضایی	دسترسی فضاها با هال تقسیم به شاه‌نشین
		وجود سه‌دری زیبا به باغ در اتاق زهراخانم
حفظ حقوق	کارکرد	ایجاد "یخچال" برای نگهداری مواد غذایی
	فرم	مرکزیت حیاط مرکزی
		ارتباط فضای باز و بسته با مانع یا سکو
	ارتباط با بستر طبیعی	پنجره و بازشوهای بزرگ و متعدد
	تزیینات	تزیینات وسیع و تمثیل‌هایی از بهشت
حفظ عزت نفس	کارکرد	ارتباط فضاها با مانع (پله و ...) برای ایجاد مکث
	فرم	معماری منحصربه‌فرد پس‌درونی (محل پذیرایی مهمانان)
		ارتفاع زیاد و کم فضاهای مختلف
	تزیینات	استفاده از چراغ‌آویزهای "لنتر"
حفظ روحیات و احساسات	فرم	مرکزیت حیاط مرکزی
		تقارن فضاها
	ارتباط با بستر طبیعی	وجود آب و سبزینگی در حیاط بیرونی
		پنجره و بازشوهای بزرگ و متعدد
	مصالح	استفاده از مصالح سفید و روشن
		استفاده از مصالح چوب
	تزیینات	تزیینات متعدد و متنوع در شاه‌نشین
		آینه‌کاری و استفاده فراوان از آینه
		استفاده از شیشه‌های رنگی در ارسی‌ها
		اهمیت به جزییات در درها، سرستون‌ها و ...
		تزیینات وسیع و تمثیل‌هایی از بهشت

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

بنابر آنچه در ابتدای بحث گفته شد هدف بیان مؤلفه‌های روان‌شناختی زنان از نگرش اسلامی و بیان نحوه تبلور این مؤلفه‌ها در یک نمونه بود. بر این اساس فرضیه پژوهش وجود ارتباط بین مؤلفه‌های روان‌شناختی زنان و متغیرهای معماری در خانه ایرانی است. براساس یافته‌ها و جدول تطبیق داده‌ها می‌توان گفت در زمینه جنسیت و فضا در خانه ایرانی، به جنس زن همان‌قدر اهمیت داده شده که به مرد؛ و زنِ خانه چون عمر و زمان بیشتری را در خانه می‌گذراند، پس در تمامی فضاها و عناصر سازنده فضاها اهمیت ویژه‌ای به او و ویژگی‌های روان‌شناختی وی داده شده است. فضاهای خانه مورد مطالعه براساس هر دو جنس: زن و مرد طراحی شده تا حقوق اولیه افراد که همانا استفاده از تمامی فضاهاست رعایت گردد. مهم‌ترین و مؤثرترین موارد در خانه‌های سنتی ایرانی همچون: نور، آب، سبزینگی، تزیینات، محرمیت، کارکرد مناسب و تنوع فضایی تماماً به‌درستی و متناسب با روحیه ساکنان ازجمله زنان به کار رفته است. در خانه ملک‌التجار می‌توان در عناصر کارکرد، کالبد و ارتباط با بستر طبیعی، مؤلفه‌های اهمیت به زن را تفسیر نمود. از تزیینات پایه ستون، تاقچه‌ها، آینه‌کاری‌ها، نقاشی‌های سینه‌ریز، شیشه‌های ملون و لنترها گرفته تا شکل ورودی و دور بودن پس‌درونی‌ها از فضاهای دیگر و وجود آب و گیاهان و فراهم نمودن دید بصری نسبت به حیاط و سبزینگی آن، همگی معرف جایگاه بانوان در فرهنگ ایرانی است. می‌توان گفت خانه‌های سنتی ایرانی جایگاه و مسکن امنی برای سرزندگی زنان هماهنگ با روحیات آنان و هماهنگ با تعریف دینی بوده و فرهنگی از جایگاه بانوان را در ایران پدید آورده است. در انتها، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی به وجوه تظاهر اجتماعی زن ایرانی در شهر، بررسی مؤلفه‌های زنانه در نمونه‌های دیگری از خانه‌های ایرانی و مقایسه تطبیقی بین خانه سنتی و جدید براساس رویکردهای جنسیتی، انجام پذیرد.

پی‌نوشت

1. Chowdhury, Sajal
2. Abbott, Pamela
3. Wallace, Claire
4. Colomnia, Beatriz
5. Rendell, Jane
6. Ritzer, George
7. World Healht Organization
8. Sex differences
9. Gender differences
10. Birou, Alain
11. Self-esteem
12. Spain, Daphne
13. Massey, Doreen
14. Hills, Helen

فهرست منابع

- آبوت، پاملا و والاس، کلر (۱۳۹۵). **جامعه‌شناسی زنان**. ترجمه منیژه نجم عراقی، چاپ دوازدهم، تهران: نی.
- ابراهیمی، قربان و حکیم، منذر (۱۳۹۹). واکاوی احساسی بودن زن در تفسیر المیزان. *خانواده در آیینه فقه*، سال پنجم، ش (۵)، ۴۵-۷.
- ارجمندی، هانی (۱۳۹۵). خوانش جنسیتی گردشگران ایرانی از فضاهای باز شهری اروپایی نمونه موردی: فضاهای باز شهری در فرانسه و ایتالیا. *هنر و تمدن شرق*، سال چهارم، ش (۴)، ۱۲-۳.

- اسماعیلی، محمدرضا (منتشر نشده). "بررسی تاریخچه خانه ملک‌التجار". مصاحبه با مدیرداخلی خانه ملک‌التجار. مصاحبه‌کننده مرضیه زینعلی. مصاحبه از نوع حضوری. ۱۴۰۰/۰۹/۱۸.
- بابانژاد، الهام (۱۳۹۵). "بازتعریف تقابل فضای خصوصی و فضای عمومی در طراحی شهرک مسکونی با رویکرد ارتقاء مهارت‌های اجتماعی بانوان". پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، مازندران: دانشگاه شمال.
- بذرافکن اصفهانی، ریحانه (۱۳۹۴). "طراحی پردیس بانوان درچه اصفهان با رویکرد ارتفاء شاخص‌های سلامت". پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، کاشان: دانشگاه کاشان.
- بیرو، آلن (۱۳۸۰). **فرهنگ علوم اجتماعی**. ترجمهٔ باقر ساروخانی. چاپ چهارم. تهران: کیهان.
- بی‌نا، بی‌تا. بایگانی نقشه‌های اداره اوقاف استان اصفهان.
- حسنی تهرانی، نازنین (۱۳۹۶). "طراحی مرکز نگهداری زنان بی‌سرپرست، (۱۸تا ۳۵ ساله) با رویکرد تأثیر فضاهای معماری در توانمندسازی زنان در مشهد". پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، گروه معماری، دانشکده فنی مهندسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شاهرود.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). **لغت‌نامه دهخدا**. ویراست حمید حسنی، چاپ دوم از دورهٔ جدید تهران، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ریتزر، جرج (۱۳۹۱). **نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر**. ترجمه محسن ثلاثی، چاپ هفدهم، تهران: علمی.
- طوفان، سحر (۱۳۹۰). بررسی رابطه مفهوم حریم زنانه با آفرینش فضای ورودی در معماری ایران. *زن و مطالعات خانواده*، دوره چهارم، ش (۱۴)، ۱۴۲-۱۱۹.
- فرزانه، فرانک (۱۳۹۰). درآمدی بر تعامل مفاهیم جنسیت و فضا. *صفه*، دوره بیست و یکم، ش (۵۳)، ۱۱۰-۹۹.
- عطایی همدانی، محمدرضا (۱۳۹۹). خانه ایرانی، تجلیگاه پاسداشت کرامت زن مسلمان (نمونه موردی: خانه طباطبایی‌های کاشان). *علوم انسانی اسلامی صدرا*، سال هشتم، ش (۳۵)، ۲۷۳-۲۶۲.
- فروزان، آمنه ستاره؛ برادران افتخاری، منیر؛ میراب‌زاده، آرش؛ ملک‌افضلی، حسین؛ دژمان، معصومه؛ سجادی، حسین؛ مجمدی، فرحناز؛ رفیعی، حسن؛ رجبی، مریم؛ متقبان، لیدا؛ حبیبی، الهام؛ فلاحت، کتایون (۱۳۹۳). بررسی اثربخشی مداخلات اجتماع‌محور در ارتقای سلامت‌روان زنان. *پژوهش حکیم*، ۱۸، ش (۱)، ۳۳-۲۶.
- کاردوانی، راحله (۱۳۹۰). "واکاوی ارزش‌های جنسیتی زن در دیدگاه مکملی اسلام". پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. گروه علوم انسانی. دانشکده علوم انسانی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- کاظمی، مهروش؛ حبیب، فرح و اسلامی، سیدغلامرضا (۱۳۸۸). رویکردی تحلیلی به نیازهای روانی و رفتاری زنان و تأثیر آن در بهبود کیفیت فضا (نمونه مورد مطالعه: فضای عمومی پارک). فصلنامه *علوم و تکنولوژی محیط زیست*، دوره شانزدهم، ویژه‌نامه ش (۱)، ۵۷۹-۵۶۹.
- کاملی، سیده فاطمه (۱۳۸۵). پاکدامنی زن، آرامش روانی مرد، چالش‌ها و پیامدها. *نشریه بانوان شیعه*، سال سوم، ش (۱۰)، ۱۹۶-۱۷۷.
- للحج، رفیعه و موسوی، میرسعید (۱۳۹۳). نگرش روانشناختی به نقش جنسیت در قابلیت‌های ادراک فضای معماری. *نشریه معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*، دوره یازدهم، ش (۲۳)، ۹۴-۸۵.
- مظاهری، محمدعلی (۱۳۸۳). کنوانسیون از مظهر روانشناسی. *کتاب نقد*، سال نهم، ش (۳۱)، ۱۹-۲.
- نوربالا، احمدعلی (۱۳۹۰). سلامت روانی- اجتماعی و راهکارهای بهبود آن. *مجله روان‌پزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران*، سال هفدهم، ش (۲)، ۱۵۶-۱۵۱.
- ورمقانی، حسنا؛ سلطان‌زاده، حسین و دهباشی شریف، مزین (۱۳۹۳). رابطه جنسیت و فضا در عرصه‌های خصوصی و عمومی دوره قاجار. *باغ نظر*، ۱۲، ش (۳۷)، ۴۰-۲۹.
- ورمقانی، حسنا و سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۷). نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه (مقایسه خانه‌های قاجاری گیلان و بوشهر). *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*، دوره یازدهم، ش (۲۳)، ۱۳۴-۱۲۳.
- یاران، علی و ارجمندی، هانی (۱۳۹۹). تبیین مؤلفه‌های زنانگی برگرفته از آثار زنان معمار ایرانی. *باغ نظر*، ۱۷، ش (۹۱)، ۹۴-۸۱.

- Chowdhury, S., Noguchi, M., & Doloi, H. (2020). Defining Domestic Environmental Experience for Occupants' Mental Health and Wellbeing. *Designs*, 4 (3), 26.
- Colomnia, Beatriz (1992). **Sexuality and Space**. New York: Princeton Architectural Press.-
- Massey, Doreen (1994). **Space, place and gender**. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Rendell, J.; Barbara, P. & Iain, B. (2000). **Gender Space, Architecture**. London: Routledge.
- Spain, Daphne (1992). **Gendered spaces**. Carolina: The University of North Carolina.